

BİBLİYOGRAFYA :

Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak fî ihtiyârî'l-ehak*, İstanbul 1286, s. 128, 136; a.mlf., *Fezleke*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3153, vr. 1^a; *Keşfü'z-zunûn*, I, 271 vd.; Şeyhî, *Vekâyiu'l-fuzalâ*, I, 264; Osmanlı Müellifleri, III, 129; Babinger (Üçok), s. 215; Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi: Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler*, Ankara, ts., s. 20-22, 301 vd.; a.mlf., "Kâtip Çelebi. Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri", *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1985, s. 40-43; a.mlf., "Kâtip Çelebi", *İA*, VI, 436; a.mlf., "Kâtip Çelebi", *El²* (Fr.), IV, 791; Bekir Kütükoğlu, *Kâtip Çelebi 'Fezleke'sinin Kaynakları*, İstanbul 1974, s. 4-5, 11, 12; Mükrimin Halil Yinanç, "Fezleket Ekvâl el-Ahyâr Hakkında", *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1985, s. 93-100; Ahmet Türk, "Kâtip Çelebi'nin Fezleketü'l-Akvâl'i Hakkında", *Bilgi*, XI/128, İstanbul 1957.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

el-FIKHÜ'L-EBSAT

(bk. el-FIKHÜ'L-EKBER).

el-FIKHÜ'L-EKBER

(الفقه الأكبر)

Ebû Hanîfe'ye

(ö. 150/767)

nisbet edilen akaid risâlesi.

Ehl-i sünnet'in hem akaid hem de fıkıh ilminin oluşmasına büyük katkılarda bulunan Ebû Hanîfe, akaidi konu edilen ilme "el-fıkh fi'd-dîn" (*el-Fıkhü'l-ekber*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 00372, vr. 100^a) ve "el-fıkhü'l-ekber" (Cüzcânî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3139, vr. 117^b) adlarını vermiştir. Kendisine bu konuda çeşitli eserler atfedilmiş olup bunlardan *el-Fıkhü'l-ekber* adıyla şöhret bulan risâlesi iki ayrı rivayetten oluşmaktadır. Bu rivayetlerden biri talebelerinden Ebû Mutî' el-Belhî, diğeri ise oğlu Hammâd b. Ebû Hanîfe yoluyla gelmiştir. Birinci rivayet sonradan *el-Fıkhü'l-ebşat*, ikinci rivayet de *el-Fıkhü'l-ekber* olarak tanınmıştır. Kaynaklarda Ebû Mutî' el-Belhî rivayetinin râvi zinciri şöyle sıralanmaktadır: Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed el-Kâsânî, Ebû Bekir Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerikandî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, Ebû Mâlik Nasrân b. Nasr el-Huttelî, Ali b. Hasan b. Muhammed el-Gazzâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahyâ el-Fakîh, Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî (M. Zâhid Kevserî, s. 108; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebşat*, s. 44). Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin

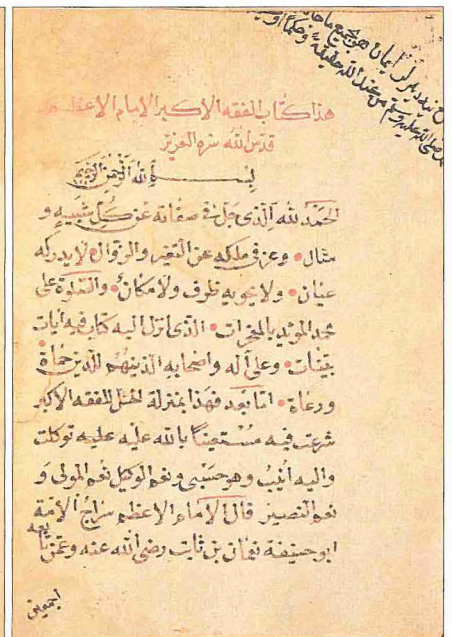
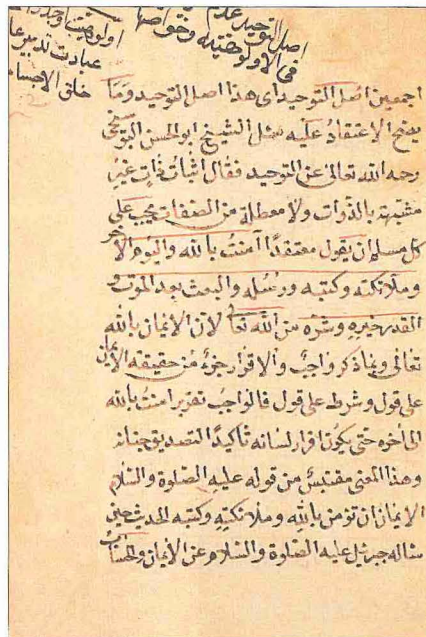
senedinde ise şu isimler yer almaktadır: İbrâhim el-Gürânî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahyâ, İbn Mukâtîl (Muhammed b. Mukâtîl er-Râzî), İsam b. Yûsuf, Hammâd b. Ebû Hanîfe (*İşârâtü'l-merâm*, M. Zâhid Kevserî'nin takdimi, s. 6).

Aralarında İbnü'n-Nedîm, Abdülkâhîr el-Bağdâdî, Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî, Fahrülsîlâm Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî ve Ebû Şücâ' en-Nâsırî gibi ilk dönem âlimlerinin de bulunduğu müellifler, Ebû Hanîfe'ye *el-Fıkhü'l-ekber* adlı bir risâle nisbet ettileri halde *el-Fıkhü'l-ebşat*'tan söz etmemişlerdir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Abdülkâhîr el-Bağdâdî, Fahrülsîlâm el-Pezdevî ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî gibi müelliflerin *el-Fıkhü'l-ekber* adını zikrederek yaptıkları alıntılarda sözü edilen her iki rivayetin de bazı muhtevalarına rastlanmakta, dolayısıyla bu iki rivayeti aynı isimle andıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Abdülber (s. 163), Hatîb el-Bağdâdî (XIII, 383), Nûreddin es-Sâbûnî (vr. 86^b, 89^b, 129^a, 177^a) ve Cemâled-din el-Konevî (vr. 46^b) tarafından Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüşler *el-Fıkhü'l-ekber*'e uygunluk göstermektedir. Menâkıb kitaplarında da Ebû Hanîfe'ye *el-Fıkhü'l-ekber* adlı bir eser nisbet edilmekte, fakat râvilerinden söz edilme-

mektedir. Meselâ Bezzâzî *Menâkıbü Ebi Hanîfe*'sinde bu nisbeti yaparken râvisini belirtmemekte, *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Hanîfe el-Buhârî'ye ait olduğu iddiasını, İmâm-ı Âzam'ı kendilerinden göstermek isteyen Mu'tezile'nin bir yakıştırması olarak kaydetmekte, eseri İmâm-ı Âzam'a nisbet eden Şemsüleimme el-Kerderî'nin el yazısını gördüğünü söylemektedir (II, 108). İbn Teymiyye de Ebû Mutî' el-Belhî rivayetinden alıntı yaparken bunun Hanefiler arasında *el-Fıkhü'l-ekber* adıyla meşhur olduğunu zikretmektedir (*Der'ü te'ârûzü'l-âkl ve'n-naql*, VI, 263). Taşköprizâde ile Kâtip Çelebi gibi geç dönem müelliflerinin eserlerinde de Ebû Hanîfe'ye *el-Fıkhü'l-ekber*'den ayrı olarak *el-Fıkhü'l-ebşat* adlı bir risâle nisbet edilmemektedir. Kâtip Çelebi *el-Fıkhü'l-ekber*'in râvisi olarak Ebû Mutî' el-Belhî'yi göstermektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1287).

Ebû Hanîfe'den gelen iki rivayeti birbirinden ayırmak maksadıyla ilk defa bunlar için iki farklı isim kullanan müellifin Beyâzîzâde Ahmed Efendi olduğu anlaşılmaktadır (*el-Uşûlü'l-münife*, s. 3-4; *İşârâtü'l-merâm*, s. 21-22). Beyâzîzâde, Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin rivayetine *el-Fıkhü'l-ekber*, Ebû Mutî' el-Belhî'nin rivayetine bazan *el-Fıkhü'l-ekberü'l-ebşat* (*el-Uşûlü'l-münife*, s. 4),

el-Fıkhü'l-ekber'in ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1690/2)

bazan da sadece *el-Fıkhü'l-ebşat* (bk. a.e., s. 10, 13, 15, 16 vd.) adını vermektedir. Murtazâ ez-Zebîdî bu adlandırmayı muhtemelen Beyâzîzâde'den alarak kullanmış (*İthâfû's-sâde*, II, 13-14), bu kullanım daha sonra şöhret bulmuştur.

İlk dönem İslâm akaid külliyatıyla ilgili araştırmalar yapan şarkiyatçı A. J. Wensinck ile ondan etkilendikleri anlaşılan L. Gardet ve M. Watt gibi Batılı araştırmacılar da *el-Fıkhü'l-ekber* risâlesinin iki farklı nüshasının bulunduğu dikkat çekerek, Wensinck, bu rivayetlerden Ebû Mutî' el-Belhî'ye ait olanını *el-Fıkhü'l-ekber I*, Hammâd b. Ebû Hanîfe'ye ait olanını ise *el-Fıkhü'l-ekber II* şeklinde ayırmaktadır. Bununla birlikte Belhî'ye ait olan rivayetin Ebû Hanîfe'nin asıl görüşlerini belirtebileceğini ve onun ölümünden sonra fazla bir zaman geçmeden kaleme alınmış olabileceğini, Hammâd rivayetinin ise üslûp ve muhteva açısından daha sonraki dönemlere, en erken milâdî X. yüzyıla ait bir Hanefî akidesi sayılabileceğini belirtir (Wensinck, s. 264; Watt, s. 175).

Son dönem İslâm âlimleri, *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye nisbetini kabul etmekle beraber kitapta yer alan bazı konuların onun hayatında tartışmaya açılmadığına dikkat çekerek esere sonradan ilâveler yapılmış olabileceğini kaydetmektedirler. Bu görüşün sahiplerinden Şiblî en-Nu'mânî, o dönemde henüz söz konusu edilmeyen cevher, araz gibi felsefî terimlerin kullanılmış olmasına dikkat çekerek *el-Fıkhü'l-ekber*'in bugünkü muhtevası ile Ebû Hanîfe'ye nisbet edilemeyeceğini ileri sürer (*Imam Abu Hanifah Life and Work*, s. 94-95). Ahmed Emîn ise Ebû Hanîfe'den bu adla birçok rivayetin nakledildiği, hatta *el-Fıkhü'l-ekber*'in fûrûa dair bir eser olduğu görüşlerine bile rastlandığını kaydettikten sonra bu tür rivayetlerin hepsinin doğru olamayacağını söyler. Ona göre bu eser İmâm-ı Âzam'a ait olmakla birlikte daha sonraları risâleye bazı ilâveler yapılmıştır. Meselâ iman tasdik ve ikrardan ibaret olması, müminlerin mârifet, yakîn gibi hususlarda eşit olup diğer konularda farklılık göstermesi, mümin olduğunu ikrar eden bir kimşenin herhangi bir günahı sebebiyle tekfir edilmemesi gibi aslında Mürcie'ye ait bulunan görüşlerin Ebû Hanîfe'ye nisbet edilmesi onun ameli önde tutan fakih şahsiyetiyle bağdaşmaz (*Duha'l-İslâm*, II, 198; III, 321).

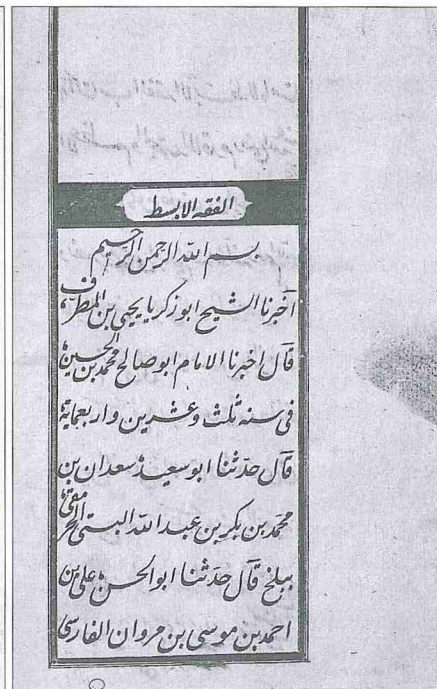
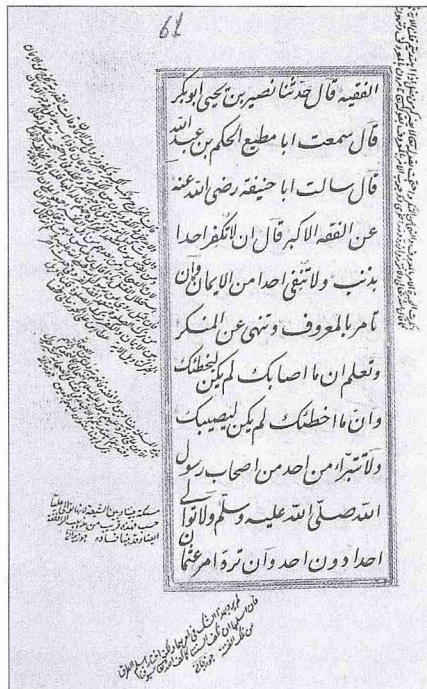
Muhammed Ebû Zehre, *el-Fıkhü'l-ekber*'in metninin bütünüyle İmâm-ı Âzam'a nisbet edilmesi yerine onun konu konu incelenmesi gerektiğini ifade eder. Meselâ dört halifenin fazilet sıralamasına ve mucize, kerâmet, istidrâc arasındaki farklara işaret eden ibareler, Ebû Hanîfe ile ilgili menâkıb kitaplarındaki bilgilere uymadığı ve esasen onun döneminde tartışılan konular arasında yer almadığı için esere sonradan ilâve edilmiş olmalıdır (*Ebû Hanîfe*, s. 167-168).

el-Fıkhü'l-ekber'in Ebû Mutî' el-Belhî'ye dayanan rivayeti, Ebû Hanîfe'nin kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşur. Soruların bir kısmı "dedim, sordum" şeklinde doğrudan Ebû Mutî' tarafından, bir kısmı "eğer denilirse, eğer sorulursa" şeklinde meçhul sigasıyla sorulmakta, bazan da soru hazfedilerek sadece İmâm-ı Âzam'ın cevabına yer verilmektedir. Risâlenin muhtevasını oluşturan sorular şu ana konular etrafında yoğunlaşmaktadır: Fıkhın (usûlü'd-dîn) tanımı, iman mahiyeti, Allah'ın sıfatları, kader, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin nasıl olacağı, büyük günah işlemenin hükmü ve tekfir meselesi, fetret ehli, kabir azabı, cennet ve cehennem ebediyeti, ashabin

faziletçe sıralanışı. Bu konuların çoğu, Ebû Hanîfe döneminde Hâricîler ile Mürcie'nin karşıt görüşler beyan ettikleri tartışmalı meselelerdir. İmâm-ı Âzam kendisine yöneltilen sorulara cevap verirken ferdî kanaatlerinin söz konusu mezheplerin düşüncelerinden farklı olduğunu belirtmeye özen göstermektedir. Konular belli bir sistem içinde sıralanmamıştır. Ayrıca bazı konuların birkaç defa tekrar edildiği görülmektedir.

Hammâd rivayetiyle gelen *el-Fıkhü'l-ekber*'de işlenen ana konular ise risâlede ele alınıp sırasına göre şunlardır: İman esasları, Allah'ın birliği, zâtî, fiilî ve haberî sıfatlar, halku'l-Kur'ân, kazâ ve kader, fıtrat konusu, halk ve kesb kavramları, peygamberler ve Hz. Muhammed, ashabin faziletçe sıralanması, mürtekeb-i kebir ve Mürcie'nin bazı görüşlerinin reddi, tekfir bahsi, mestler üzerine meshetme, teravih namazı, ita'atkâr veya günahkâr müminin arkasında namaz kılınıp kılınmayacağı, mucize, kerâmet ve istidrâc, rûyetullah meselesi, iman mahiyeti, Allah'ın zâtının hakikatinin bilinip bilinemeyeceği, şefa'at, mîzan, havz konuları, kıyamet gününde hasımlar arasında kısas, cennet ve cehennem, münker ve nekirin sorgulaması,

el-Fıkhü'l-ebşat'ın ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5392/2)

kabirde ruhun cesede iadesi, kabir azabı, Allah'ın bazı isim ve sıfatlarının Farsça (Arapça'dan başka bir dille) söylenip söylenemeyeceği, Allah'a nisbet edilen kurb ve bu'dun anlamları, Kur'an âyetleri arasında fazilet bakımından farklılığın bulunup bulunmadığı, esmâ-i hüsnâ, Hz. Peygamber'in ebeveyni ve kısaca fetret meselesi, Resûl-i Ekrem'in çocukları, itikadî bir mesele ile karşılaşan bir kimsenin yapması gerekli olan şeyler, mi'rac ve kıyamet âlâmetleri.

Havâric, Kaderiyye ve Mürcie gibi dönemin bazı itikadî firkaları tarafından savunulan ve Selef inancına aykırı düşen görüşleri reddetmek, ümmete doğru olan akîdeyi anlatmak amacıyla kaleme alındığı anlaşılan Hammâd rivayetinde, Ebû Mutî' rivayetinde yer alan konular yanında daha başka akaid konularına da temas edilmektedir.

Hammâd rivayetinde İslâm akaidinin belli başlı meselelerinin ele alındığı, tekrarların bulunmadığı bu risâlenin daha sistematik bir görünüm arzettiği, ancak konuların ayrıntılı biçimde tartışılmadığı, naklî delillere fazla yer verilmediği görülmektedir. Bundan dolayı söz konusu nüshanın Ebû Hanîfe'ye nisbeti daha zayıf görülmektedir. Ancak Hammâd rivayeti, konulara Selef metodundan çok cedelci ve reddiyeci bir üslûpla yaklaşmanın ilk örneğini teşkil etmesi, Ehl-i sünnet inancını ilgilendiren hemen bütün konuları ihtiva etmesi bakımından önemli kabul edilmiş, daha çok meşhur olmuş, üzerinde istinsah, neşir, şerh, tercüme ve manzum hale getirme gibi birçok çalışma yapılmıştır.

Ebû Mutî' el-Belhî rivayetinin İstanbul kütüphanelerindeki muhtelif nüshalarından başka (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5392/2, İbrâhim Efendi, nr. 372, Karacelebizâde Hüsameddin, nr. 357/2; Celâl Ökten, nr. 71/4; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 587/3) Kahire kütüphanelerinde de (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 286; Sezgin, I, 414) nüshaları bulunmaktadır. Eser ayrıca yayımlanmış (Kahire 1307, 1324, 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]), Wensinck tarafından İngilizce'ye (Leiden 1932) ve Mustafa Öz tarafından Türkçe'ye (*İmam-ı Azamın Beş Eseri* içinde, İstanbul 1981, 1992) tercüme edilmiştir. Bu risâle Ebû'l-Leys es-Semerkindî, Fahrülislâm Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Atâ b. Ali el-Cürcânî ve Ebû İbrâhim İsmâil el-Hâtrî tarafından şerhedilmiştir. İmam Mâtürîdî'ye nisbet edilerek Haydarâbâd'da yayımlanan nüshayı (1321, 1365) Ebû'l-Leys es-Semer-

kandî'nin kaleme aldığı ileri sürülmektedir (*İşârâtü'l-merâm*, M. Zâhid Kevserî takdimi, s. 4; Watt, s. 335; Ess, I, 333). Bu şerhin, Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî tarafından yine Mâtürîdî'ye nisbet edilerek yapılmış bir başka neşri daha bulunmaktadır (Beyrut 1983). Eser üzerine Adil Bek bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1984, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Hammâd b. Ebû Hanîfe rivayetiyle gelen *el-Fıkhü'l-ekber*'in de Türkiye'de ve Türkiye dışında birçok nüshası bulunmaktadır (meselâ bk. Beyazıt Devlet Ktp., nr. 3163/3; İÜ Ktp., AY, nr. 1497, 3783; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 394/2; Berlin Ktp., nr. 1923/1; Taşkent Ktp., nr. 5/437-439; British Museum, Or., nr. 7721/1).

Şerhleri. 1. Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhü'l-ekber* (İstanbul 1303; Delhi 1890; Kahire 1323, 1327). *el-Fıkhü'l-ekber*'in çok tanınan şerhlerinden biri olup Yunus Vehbi Yavuz tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Fıkh-ı Ekber, Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, İstanbul 1979). 2. Ebû'l-Müntehâ el-Mağnîsâvî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber* (İstanbul 1307; Kazan 1896; Haydarâbâd 1321). 930 (1523) yılında tamamlanan bu şerh Osmanlı dünyasında çok tanınmıştır. Sabit Ünal eseri *Fıkh-ı Ekber ve İzahı* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Ankara 1956, 1985). Şerhin Ahmet Karadut tarafından gerçekleştirilen bir başka neşri ve Türkçe tercümesi bulunmaktadır (Ankara 1982). 3. Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerini kelâm kitaplarındaki konu tertibine göre *el-Uşûlü'l-münife' li'l-İmâm Ebî Hanîfe* başlığı altında bir araya getirmiş (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1705/1), daha sonra bunları *İşârâtü'l-merâm' min 'ibârâtü'l-İmâm* adıyla şerhetmiştir (Kahire 1368/1949).

Hammâd rivayetiyle gelen *el-Fıkhü'l-ekber*'in bunlardan başka, bibliyografik kaynaklarda adları geçen ve bir kısmının kütüphanelerde nüshaları tesbit edilebilen bazı şerhleri de bulunmaktadır. Bunların bir kısmı özel bir ad taşımaktadır. Ekmeleddin el-Bâbertî'nin *el-İrşâd fî şerhi'l-Fıkhü'l-ekber*'i (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1384); Hakîm İshak er-Rûmî'nin önce *el-Hikmetü'n-nebeviyye* adıyla kaleme alıp (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1287; Sezgin, I, 414) daha sonra *Muhtaşarü'l-Hikmeti'n-nebeviyye* başlığıyla ihtisar ettiği (Râşid Efendi Ktp., nr. 518/1; Köprülü Ktp., nr. 155/2) şerhi; Muhyiddin Muhammed b. Bahâeddin el-Bayrâmî'nin *el-Ğavlü'l-faşl 'ale'l-Fıkhü'l-ekber*'i (Râşid Efendi Ktp., nr. 523,

müellif hattı; Âtîf Efendi Ktp., nr. 1313/1; İÜ Ktp., AY, nr. 2399); Koçhisârîzâde Süleyman Tâlib'in *'İkdu'l-cevher fi şerhi'l-Fıkhü'l-ekber*'i (Râşid Efendi Ktp., nr. 524, müellif hattı); Keşfî Ahmed'in *Nûrû'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhü'l-ekber*'i (İÜ Ktp., TY, nr. 5904); Mustafa b. Muhammed el-Murâdî en-Nakşibendî'nin *Tuḥfetü'n-nebî ve hediyyetü'r-resûl* adlı eserleri (*İzâhu'l-meknûn*, I, 261) bu şerhler arasında sayılabilir.

Eser Üzerinde Yapılan Diğer Çalışmalar. Gerek müstakil metin olarak gerekse matbu şerhleriyle birlikte yapılmış çok çeşitli baskıları bulunan (Delhi 1289; Kahire 1323; Haydarâbâd 1342; Lahor 1890) *el-Fıkhü'l-ekber*'in rivayet yollarına da işaret eden ciddi bir neşrini M. Zâhid Kevserî gerçekleştirmiştir (Kahire 1368/1949). Eserin, kimliği bilinmeyen bir Kadızâde tarafından *Terceme-i Fıkh-ı Ekber* adıyla (İÜ Ktp., TY, nr. 1471), ayrıca Mîr Vahdî (*İA*, IV, 26), Kurt Mehmed Efendi (İÜ Ktp., TY, nr. 4029), Ahmed Nâsîh (Selim Ağa Ktp., nr. 251), Ali Halife b. Muhammed Antalyaevî (Hacı Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2098), Seyyid Muhammed Tırâzî (Süleymaniye Ktp., Celâl Ökten, nr. 58), Derviş Ali (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 265) ve İsmâil Müfid Efendi (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1525) tarafından yapılan Türkçe tercümeleri vardır. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in gerçekleştirdiği tercüme ise basılmıştır (İstanbul, ts. [İkdam Matbaası]). Eser son dönemde Seniyyüddin Başak (Ankara 1944), Hasan Basri Çantay (Ankara 1954), Sabit Ünal (Ankara 1957), Mustafa Öz (*İmam-ı Azamın Beş Eseri* adlı çalışma içinde, İstanbul 1981, 1992) tarafından da Türkçe'ye çevrilmiştir. A. J. Wensinck, risâlenin *el-Fıkhü'l-ekber II* adını verdiği metnini konularına göre maddeler haline getirip İngilizce'ye tercüme etmiştir (*The Muslim Creed*, s. 188-197). Eserin Almanca ve Urduca'ya da çevrildiği kaydedilmektedir (*İA*, IV, 26).

el-Fıkhü'l-ekber, Ebû'l-Bekâ el-Ahmedî (*'İkdu'l-cevher fi nazmi neşri'l-Fıkhü'l-ekber*) ve İbrâhim b. Hüsâm el-Kirmânî tarafından manzum hale getirilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1151, 1287; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 286; krş. *İA*, IV, 26). Aynı türden bir başka çalışmayı *Ferîdetü'l-uşûl* adıyla Trablusşamlı Mehmed Efendi gerçekleştirmiştir. Eserin, Seyyidî olarak anılan bir müellif tarafından *Manzum Fıkh-ı Ekber Tercümesi* adıyla yapılan başka bir çevirisi daha tesbit edilmiştir (İÜ Ktp., TY, nr. 5910; Süleymaniye Ktp., Nuri Arlasez, nr. 58).

BİBLİYOGRAFYA:

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 372; a.mlf., *el-Âlim ve'l-müte'allim* (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde), İstanbul 1981, nâşirin mukaddimesi, s. 4; a.mlf., *el-Fıkhü'l-ebşat* (a.e. içinde), s. 44; Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 263-382, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, s. 4-5, 7; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüddü), s. 256; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, s. 308, 312; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 383; İbn Abdülber, *el-İntikâ*, Kahire 1350, s. 163; İsfereyînî, *et-Tebşîr* (Hûl), s. 183-184; Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel* (nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd), Kahire 1399/1979, s. 27; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, I, 202; Neseî, *Tebşîratü'l-edile* (Salamê), I, 25, 164, 355; a.e. (nşr. Hüseyin Atay), Ankara 1993, I, 39; Nüreddin es-Sâbü'nî, *el-Küfâye*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 432, vr. 86^b, 89^b, 129^a, 177^a; İbn Teymiyye, *Der'ü te'âruzü'l-âkl ve'n-naql* (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyâd 1981, VI, 263; Zehabî, *el-Ülûu li'l-'aliyyi'l-gaffâr*, Medine 1388/1968, s. 101; Cemâleddin el-Konevî, *el-Kalâ'id*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2321, vr. 46^b; Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, II, 108; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, II, 159; a.mlf., *Mevzûâtü'l-ulûm*, s. 723; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1151, 1287-1288; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-me-râm*, tür.yer., ayrıca bk. M. Zâhid Kevserî'nin takdimi, s. 4-9; a.mlf., *el-Uşûlü'l-müntefe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1995, s. 3-4, 10, 13, 15, 16 vd.; Ebû Şekûr M. el-Keşşî, *et-Temhîd fî beyânü't-tevhîd*, Süleymaniye Ktp., Antalya Tekelioglu, nr. 823/2, vr. 95^a; Ebû Sücâ' en-Nâsirî, *en-Nûrü'l-lâmi' ve'l-burhânü's-sâif*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2318, vr. 46^b-47^a, 73^b, 95^a-96^a; Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, II, 13-14; A. J. Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge 1932, s. 102-124, 264, ayrıca bk. tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, I, 177; *Suppl.*, I, 285-286; *İzâhu'l-mek-nûn*, I, 261; Sezgin, *GAS*, I, 414; M. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s. 167-168; L. Gardet — M. M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane*, Paris 1970, s. 139-143; Hacı, *el-Fikrû's-sâmi*, I, 338-339; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikrî'l-felsefî fi'l-İslâm*, Kahire 1977, I, 334; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), II, 198; III, 321; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 164-166, 171, 175, 332-335, 354, 357, 392-393; a.mlf., "Akâide", *Eİ²* (İng.), I, 332, 335; M. Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Ha'fîb*, Beyrut 1401/1981, s. 108; Adil Bebek, *İslâm Akaidinde Ebû Hanîfe ve el-Fıkhü'l-ebşat* (yüksek lisans tezi, 1984), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; H. Laoust, *Comment définir le Sunnisme et le Chiisme*, Suisse 1985, s. 17; Şibli en-Nu'mani, *İmam Abu Hanîfah Life and Work*, India 1988, s. 94-95; Metin Yurdagör, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi*, İstanbul 1989, s. 38-41; J. Van Ess, "Kritisches zum Fıqh Akbar", *REI*, LIV (1986), s. 327-338; a.mlf., "Abu'l-Layt Samarqandî", *Elr.*, I, 333; Arif Aytekin, "Fıkh-ı Ekber Risaleleri", *İlim ve Sanat*, sy. 16, İstanbul 1987, s. 88-91; Halim Sâbit Şibay, "Ebû Hanîfe", *İA*, IV, 26; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, 134.

ŞERAFETTİN GÖLCÜK — ADİL BEBEK

FİKHÜ'L-HADİS

(فقه الحديث)

Hadislerin anlaşılmasını
ve onlardan hüküm çıkarılmasını
konu edinen ilim dalı.

Fıkıh kelimesi lugatta "sözün mânâ ve maksadını kavramak", hadis de "söz" anlamına gelir. Buna göre "fıkhü'l-hadîs", "herhangi bir sözden onu söyleyenin ne demek istediğini anlamak ve kavramak" demektir. Nitekim bu iki kelime Kur'an-ı Kerim'de bu anlamda kullanılmıştır (bk. en-Nisâ 4/78). Hadis kelimesi terim anlamıyla (Hz. Peygamber'in sözleri) ele alındığında fıkhü'l-hadîs "genel olarak hadisleri ve hadislerden hareketle Hz. Peygamber'in gayesini kavramak" mânasına gelir. Bu anlamıyla, ilk dönemlerde kullanılan "ilmü dirâyeti'l-hadîs", Taşköprizâde'nin hadis ilimleri arasında zikrettiği "ilmü te'vîli akvâli'n-nebi" (*Miftâhu's-sa'ade*, II, 378) ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin kullandığı "ilmü esrârî'l-hadîs" (*Hüccetüllâhi'l-bâliğa*, I, 463) tabirleriyle aynı veya yakın mânaya gelmektedir.

Hadis ilimleri arasında zikredilmekle beraber fıkıh ilminin de bir bölümünü teşkil eden fıkhü'l-hadîs hem geniş hem dar anlamda ele alınmalıdır. Geniş anlamda fıkhü'l-hadîs tabiri, Hz. Peygamber'in Mina'da Mescid-i Hayf'ta yaptığı bir konuşmada geçmektedir. Resûl-i Ekrem burada, kendi sözlerini duyup ezberledikten sonra onları başkalarına aynen aktaranların yüzlerini Cenâb-ı Hakk'ın ağartmasını diledikten sonra şöyle demiştir: "Fıkıh bilgisini nakleden nice kimseler vardır ki anlama kabiliyetine sahip (fakih) değildir. Nice kimseler de vardır ki sahip oldukları bilgiyi kendilerinden daha fakih olana ulaştırırlar." (Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7). Hz. Peygamber, henüz bir terim olmayan fıkıh kelimesini birçok hadiste "anlamak ve kavramak" mânasında kullanmıştır. Fıkhü'l-hadîs tabiri de hadislerin henüz tedvin edildiği dönemde yine bu anlamda kullanılmaktaydı. Zira bu dönemde hadis rivayetine büyük önem verildiği için dirâyetü'l-hadîse (fıkhü'l-hadîs) teşvik eden ifadelerle muhaddislerin rivayet ettikleri hadisler üzerinde düşünmeleri istenmiştir. Hasan-ı Basrî'nin, anlama kabiliyeti bulunmayan kimseye çok hadis rivayet etmenin faydasız olacağını söylemesi (Râmhürmüzî, s. 558), Kûfe kadısı İbn Şübrûme'nin, gördüğü her mu-

haddise rivayeti azaltıp naklettiklerini düşünmeyi öğütlemesi (İbn Abdülber, II, 124), Ali b. Medîni'nin hadislerin anlaşılmasını ilmin yarısı sayması (Râmhürmüzî, s. 320), İmam Mâlik'in, hadis ilmini çok seven yeğenlerine bu ilimden faydalanabilmeleri için az rivayet edip naklettiklerini anlamaya çalışmalarını söylemesi (Hatîb el-Bağdâdî, *Muhtaşaru naşihati ehlil-hadîs*, s. 118) fıkhü'l-hadîsin bu geniş anlamıyla ilgilidir.

Hadislerden fikhî hüküm çıkarmayı konu edinen bir ilim olarak fıkhü'l-hadîs, fıkıh ilminin bir metodoloji halinde yerleştiği sırada bilhassa ehl-i re'y'e karşı bir tepki şeklinde doğmuştur. Nitekim fıkıh kelimesi ilk dönemlerde re'y kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Ubeydullah b. Abdullah'ın İbn Abbas'ı tanırtırken re'yde ondan daha fakih bir kimse bulunmadığını söylemesi (İbn Sa'd, II, 368), Ebû Seleme'nin, Resûl-i Ekrem'in sünnetini Hz. Âişe'den daha iyi bilen ve re'yde ondan daha fazla fakih olan bir kimseye rastlamadığını belirtmesi (a.e., II, 375) bunu göstermektedir. Hatta fıkıhın re'y ile birlikte ele alındığı bu dönemde zaman zaman hadislerle fıkıh sanki ayrı şeylermiş gibi değerlendirilmiştir. Şa'bî İbn Ömer'i tanırtırken onun hadis bilgisi yönünden iyi olduğunu, fakat fıkıh bilgisi açısından yeterli sayılamayacağını söylemiştir (a.e., II, 373). Fıkıhın oluşumu döneminde, kendilerini ehl-i hadîs kabul eden bazı âlimler re'y ve kıyası tepki göstermişler, "fıkhü'r-re'y"e karşı fıkhü'l-hadîsi savunmuşlardır. Süfyân b. Uyeyne'nin, "Ey hadis ehlî! Fıkhü'l-hadîsi iyice öğrenin ki ehl-i re'y size galip gelmesin" (Hâkim, s. 66); Vekî b. Cerrâh'ın da hadis rivayetiyle uğraşan gençlere, "Fıkhü'l-hadîsi öğrenin, eğer bunu öğrenirsiniz ehl-i re'y size galip gelemez" (Hatîb el-Bağdâdî, *Muhtaşaru naşihati ehlil-hadîs*, s. 122) demeleri, fıkhü'l-hadîsi fıkhü'r-re'yin karşısı olarak kullandıklarını göstermektedir. Kendisine, hadis yazmayı bırakıp fıkıhla uğraşmasını teklif eden Ebû Hanîfe'ye Vekî'nin hadislerin bütün fıkıhı ihtiva ettiğini söylemesi (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefaqkih*, II, 83), ehl-i hadîsin fıkıhı hadislerden ibaret kabul ettiğini ortaya koymaktadır.

Râmhürmüzî (ö. 360/971), fıkhü'l-hadîs tabirini rivayetle dirâyeti birleştiren ehl-i hadîsten söz ederken kullanmıştır. *el-Muḥaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* adlı eserinin ismi de fıkhü'l-hadîsin muhtevasını çağrıştırmaktadır. Hâkim en-Nisâbüri de (ö. 405/1014) *Ma'ri-*